

шайқастардан кейін романдағы мейірім мен әділетті күштері арқылы көрсетілген арабтар қатыгез византийліктерді жеңеді.

Автордың романдағы тарихи оқиғаларды серттесетін әлеуметтік-экономикалық себептерді түсінбеуі, екі қоғамдық топтың қарама-қайшылық ой пікірлері бұл жағдайға діни талас-тартысқа келіп тіреледі.

Осылайша византийлік жаулап алушылардың Мысыр халқын пайдалануынан туған олардың арасындағы өшпенділікті Зейдан, Константинополь мен Александрия дін басылары арасындағы жанжалдың нәтижесі дейді.

Мейірімділер мен қатыгездер арасындағы тарихты ой-пікірлердің күресіне әкеліп, хронологиялық тәртіп пен оқиғалардың басқа жақтарын нақты қайта жаңғыртатын мейірімділіктердің ізгі ниеті үшін Зейдан тарихты өз еркінсіз өзгертеді.

Тарихи материалдың бірбеткейлігін «Мысырлық қыз Армануса» романы мысалына көз жүгіртіп, білуге болады. Мұнда арабтар мысырлықтарға құтқарып алушылар, елге сыбырлық пен бақыт әкелгендер кейпінде көрінді. Византийлік биліктің орнына келген араб билігі Мысыр жағдайын жақсартып, халықтың тағдырын жеңілдеткен жоқ. Византиялық бұрынғы императорлардың жерлері мұсылман қоғамының иелігіне өтіп, халықтан әкімшілік салық бірнеше түрі жиналып отыратын болды. Арабтардың билігіне наразылықтарын мысырлықтардың бірнеше рет бас көтеруінен білуге болады.

Тарихи романға басты мезет автордың халық көпшілігінің тарихтағы орнын түсінуі болып табылады. Зейданның туындыларында халық мүлдем қатыспайды. Мәселен «Қурейш қызы» романында іс-әрекет Медина мен Меккеде, Дамаск пен Антиохияда және т.б. өтеді, бірақ барлық жерде де оқырман тек ақсүйектік

араны ғана көреді, ал халық туралы ештеңе айтылмайды. Бұл – Ж. Зейданға тән нәрсе, оның романдарында тарихты «күшті» тұлғалар жасайды. Осы тұрғыда Ж. Зейдан еуропалық әріптестерінен, соның ішінде «ұстазы» В. Скоттан қатты ерекшеленеді. Ол өзінің романдарында «тарихи оқиғаларды төменнен бастап, оларға орташа белдегі халықтың әсерін айтады».

Ж. Зейдан романдарынан өткен дәуірлердің картинасына қарап тұрғандай боламыз. Осы ретте Никула әл-Хаддадтың айтып кеткені дәлме-дәл келеді «Зейдан Рафаэль секілді беллетрист. Рафаэль сурет салса, Зейдан уақытты бейнелеген». Зейдан тарихи материалды адамгершілік қасиеттерді үгіттеуде, өз дәуірінің алдыңғы қатарлы ойларын дәріптеуде қолданған, ал тарихи оқиғаларды кей жерлерде көркемдеп ойдан шығарғаны өте қызық әрі тартымды, В.Г. Белинскийдің сөзімен айтқанда «Шындықты ойдан шығарылғанмен, өмірді қиялмен, тарихты поэзиямен керемет біріктірді» дейді орыс ағартушысы.

Әдебиеттер

1. Араслы Э.Г. Джирджи Зейдан и арабский исторический роман. – М., 1967.
2. Бораджаева Л.М. Исторические романы: автореф. – Л., 1982.
3. Зейдан Дж. Аль-Амин и аль-Мамун / перевод М. Дердирова. – Л., 1977.
4. Зейдан Дж. Сестра Харуна Рашида / перевод И. Лебединского. – Л., 1970.
5. Крачковский И. Ю. Современная египетская проза в 60-70-е гг. – М., 1986.
6. Крачковский И.Ю. Исторический роман в современной арабской литературе. – Избранные сочинения, т. III.
7. Крачковский И.Ю. Зейдан. Избранные сочинения, т. III. – М.-Л., 1956.

Э.Ж. Кансентова

Сюжето-тематическая классификация исторических романов Дж. Зейдана

В статье сделана попытка сюжетно-тематической классификации исторических романов Дж. Зейдана. Из девятнадцати исторических романов Дж. Зейдана два романа были посвящены событиям конца XVIII в. и первой половине XIX в., а остальные семнадцать романов отражают события средних веков, воспроизведенные в хронологическом порядке циклов.

E.J. Kanseitova

The plot- thematic classification historical novels by J. Zeydan

The article attempts to plot and thematic classification of historical novels J. Zeydan. Of the nineteen historical novels J. Zeydan two novels were devoted to events in the late XVIII century and the first half of XIX century, and the remaining seventeen novels reflect the events of the Middle Ages reproduced in chronological order cycles.

Қазақ және түрік тілдеріндегі көптік ұғым және сан-мөлшер категориясы

А.Р. Маемерова

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қазақстан, Астана қ.

E-mail: a.mayemerova@yandex.ru

Түйін. Бұл мақалада қазақ және түрік тілдеріндегі сан-мөлшер категориясы және көптік ұғым білдіретін сөздер функционалды-салыстырмалы тұрғыдан қарастырылады. Сонымен қатар екі туыс тілдегі сан-мөлшер категориясының, оның ішінде көптік ұғым білдіру жолдарының типологиялық ерекшеліктері сараланады.

Қазіргі түркі тілдері, бұлардың ішінде қазақ тілі мен түрік тілі – тілдік нормалары толығымен қалыптасқан әрі жетілген тілдер. Қазақ және түрік тілдеріндегі сан және мөлшер ұғымдары тілдік сананың маңызды категориясы болуымен қатар, тілдің барлық деңгейлерінде көруге болатын грамматикалық категориялардың бірі. Екі тілде де санды, көптікті білдірудің әртүрлі жолдары қолданылады.

Түркі тілдеріндегі көптік ұғым мәселесі негізінде А.Н. Кононов, Н.К. Дмитриев, Н.А. Баскаков тәрізді әйгілі ғалымдардың еңбектерінде сараланған¹. Қазақ тіл білімінде де көптік категориясына байланысты бірқатар еңбектер шығарылған². Алайда түркі тілдеріндегі көптік ұғымның салыстырмалы тұрғыдан ортақ ерекшеліктері мен өзіндік сипаты толығымен көрсетілмегендіктен әлі де тереңірек зерттеуді талап етеді.

Екі тілдегі көптік ұғым және көптік ұғымды білдіру жолдарын қарастырмай тұрып, грамматикадағы бұл ұғымның аталу жолдарын нақтылап алу қажет. Қазіргі қазақ тіліндегі көптік ұғым «Қазақ грамматикасында» және А. Ысқақовтың «Қазіргі қазақ тілі» еңбегінде «Көптік мәнді есімдер» атауымен қарастырылады. А. Ысқақов «Көптік категория-

сы деген ұғым тым жалпы ұғым да, көптік жалғау категориясы одан гөрі әлдеқайда жалқы ұғым» дейді [1, 39]. Бұл жерде ғалым С. Исаев атап өткендей, қазақ тіліндегі көптік категориясының көптік жалғаумен шатастырылатындығы байқалады [2, 77]. С. Исаев көптік ұғымды білдіру үшін сан-мөлшер категориясы терминін ұсынып, сан-мөлшер категориясын тек қана көптік жалғау шеңберінде қарастырмау керектігін айтады [2, 77-78]. Сол себепті бұл мақалада да көптік категориясы атауын емес, сан-мөлшер категориясы терминін қолдану дұрыс болады деген ойдамыз.

Түрік тіліндегі көптік ұғым қазақ тіліндегідей жеке грамматикалық категория түрінде берілгенімен, нақты категория екенін З. Коркмаз және М. Ергин атап өтеді. М. Ергин сан-мөлшер категориясымен көптік жалғауды алғаш рет бөліп көрсеткенімен бұл категорияда тек қана көптік жалғауды береді [3, 119]. З. Коркмаз болса есімдер тек қана жекелікті білдіріп қоймай, сан мен мөлшерді білдіргендіктен тілде сан категориясы қолданылатындығын атап өтеді [4, 255]. Бұл категорияның түрік тіліндегі атауында *çokluk kategorisi* (көптік категориясы) атауы болса да, көбінше *sayı kategorisi*, яғни сан категориясы атауы қолданылады.

¹ Кононов А.Н. Показатели собирательности-множественности в тюркских языках. Сравнительно-исторический этюд. - Ленинград: Наука, 1961. – 28 с.; Дмитриев И. К. Категория числа. Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. II, Морфология. – Москва, 1956. С. 65; Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. Т. I-II. – Москва, 1951-1952.

² Данияров А.Д. Категория множественности в современном казахском языке. Автореферат к.ф.н. – Алма-Ата, 1965; Мизамхан Б. Қазақ, ағылшын тілдеріндегі көптік категориясының ерекшеліктері және аудармада берілуі. Филология ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертацияның авторефераты. – Алматы, 2006.

Қазіргі қазақ тіліндегі көптік ұғымның лексикалық, синтаксистік, лексика-синтаксистік және морфологиялық тәсілдер арқылы берілетіндігі белгілі [1, 39-40]. Қазіргі түрік тіліндегі көптік ұғым, жоғарыда атап өтілгендей, жеке категорияда қаралғанымен тек көптік жалғауы тұрғысынан, яғни сөздің сыртқы белгілері тұрғысынан ғана қаралуы түрік тілінің грамматикаларының көбінде кездесетін жайт. Алайда түрік тіліндегі зат есімдердің сан тұрғысынан лексика-грамматикалық топтарында мынадай жіктеліс байқалады: жекеше тұлғалы есімдер, көпше тұлғалы есімдер және топтау есімдер деп зат есім үшке бөлінеді [5, 183-186]. Бұл жерде аталған топтау есімдер топ, жиын білдіретін есімдер болып табылады да, бұл есімдердің топтау есімдер болып болмауы контекстіден айқындалатыны атап өтіледі [5, 186]. Мысалы: *Sınıfta kim var* (Сыныпта кім бар)? – дегендегі *sınıf* жекеше тұлғада; *bu sınıf çok başarılı* (бұл сынып өте табысты) – дегендегі *sınıf* топтау мәнді есім. З. Кокмаз «Түрік тілінің грамматикасы» кітабында жалпы есімдердің бір бөлімінің бір жиынға атау болғанын білдіреді [4, 256]: *sınıf* «сынып», *ordu* «армия», *sürü* «табын», *meclis* «мәжіліс», *ulus* «ұлт», *kurul* «кеңес». Түрік тіліндегі топтау есімдерге көптік жалғауы жалғана береді: *sınıf-lar* «сыныптар», *ordu-lar* «армиялар», *sürü-ler* «табындар», *meclis-ler* «мәжілістер». Түрік тіліндегі топтау есімдерді ағылшын тілі грамматикасындағы *collective noun* және орыс тіліндегі *собирательные существительные* жинақтау есімдердің баламасы деуге болады. Қазақ тіл білімінде топтау немесе жинақтау есімдер деген жеке категория жоқ. Өйткені жоғарыда атап өтілген сөздер, мысалы, *сынып* сөзі тек қана *сынып және сыныптағы оқушылар* ұғымын білдіретін болса, жеке категория бола алады. Сол себепті түрік тіл білімінде топтау есімдер қатарында көрсетіліп жүрген *орман*, *қала* сөздері кезегімен біріншісі ішінде ағаштар, жануарлар мекендейтін жер, ал екіншісі ішінде көше, адамдар тұратын жер атауы болып жекешелікті ме әлде осыларды білдіргендіктен топтау есімі бола ма деген даудамай туындауда. Қазақ тіл білімінде болса *үй*, *сәуле*, *ой* сөздерінің *үйлер*, *сәулелер*, *ойлар* сияқты тек қана көптік мән білдірмейтіндігі, бұл сөздердің дұрысында көптік мағынадан гөрі жалпылық, дерексіз абстрактілік мәнді білдіретіндігі атап өтілген [2, 77-78].

Қазақ және түрік тілдеріндегі көптік ұғым білдіретін есім сөздер сараланғанда бұл ұғымның көптік жалғауынан басқа бірнеше жолмен берілетіндігі айқындалды. Екі тілдегі сан-мөлшер категориясындағы көптік ұғым а) сөздерге көптік жалғауының жалғануы, яғни морфологиялық тәсіл арқылы; ә) сөздерге сөзжасамдық жұрнақтың қосылуы, яғни сөзжасамдық тәсіл арқылы; б) сөздің өзінің лексикалық мағынасының көптік ұғымды білдіруі, яғни лексикалық тәсіл арқылы; в) сөздердің қосарлануы, қайталануы, яғни синтаксистік тәсіл арқылы білдіріледі. Екі тілдегі сан-мөлшер категориясын көптік ұғымды білдіру тәсілдері арқылы төмендегідей қарастыруға болады:

Морфологиялық тәсіл арқылы берілетін көптік ұғым.

Екі тілде де көптік мағынаны білдіретін негізгі морфологиялық форма *-лар /-lar*. Қазақ тілінде көптік жалғаудың *-лар/-лер*, *-дар/-дер*, *-тар/-тер* деген алты дыбыстық варианты болса, түрік тілінде тек қана *-лар/-лер* деген екі дыбыстық варианты қолданылады. Көптік жалғау өзі жалғанған зат есімді басқа сөздермен байланыстырмайды, яғни сөздер арасында байланыс құрайтын жалғау емес. Сол себепті де «байланыстырушы жалғаулар болып табылатын тәуелдік, септік және сұрақ (түрік тілінде) жалғауларына қарағанда орны бөлек болады» [3, 221].

А. Ысқақов бұл формадан басқа *-ыз/-із*, *-з* және *-қ/-к* формаларын көрсетеді [1, 40]. Ғалымның пікірінше, *-ыз/-із*, *-з* формасы бұрыннан бері сақталған кейбір сөздерде ұшырасады: *біз*, *сіз*, *көз*, *егіз*. Ысқақов бұл форманың бастапқыда көптік жалғау емес, жұп немесе егіз болып келетін заттардың атауына жалғанатын қосымша екендігін білдіреді. Ал түрік тіліндегі *-z* формасы болса, жұп болып келетін *diz* «тізе», *göz*, *otuz* «иық» сөздерімен қоса *ikiz* «егіз», *üçüz* «үшем», *dördüz* «төртөм», *beşiz* «бесем» сияқты жинақтау сан есімдер жасайтын жұрнақ қатарында қаралады [3, 170]. Алайда *-ыз/-із*, *-з* формасының түрік тіліндегі *üçüz* «үшем», *dördüz* «төртөм», *beşiz* «бесем» сөздерінен тек қана жұп немесе егіз болатын атауларда қолданылмайтындығы байқалады. А.М. Щербак *көз*, *егіз* сөздеріндегі *-з* формасына есімнен есім тудырушы жұрнақ ретінде қарайды да, екінші жақтың көпше түріндегі жалғауларындағы *-з* формасының бөлек екендігін білдіреді және *-з* қосымшасына көне түрік тілінде жұптылық немесе көптік мәнді

бір қосымша ретінде қолданылғандығын айтуға әлі негіз жоқ екендігін атап өтеді [6, 87-88]. А. Ысқақов *-қ/-к* формасына байланысты жедел өткен шақтың, бұйрық райдың, шартты райдың көпше түрлерінің бірінші жағына қосылатын жіктік жалғаудың бұрын көптік мағынаны білдіретін морфологиялық формалардың бірі болуы мүмкін деген тұжырымға келеді [1, 40]. Түрік тіліндегі *-к* қосымшасы қазақ тіліндегідей шартты рай мен анық өткен шақтың бірінші жақ көпше түрінің жіктік жалғауы. Ф. Зейналов «Түркі тілдерінің салыстырмалы грамматикасында» *-к, -ік, -ік* қосымшасының көптік ұғымды білдіретін қосымша ретінде көрсетіп, *yanak* «екі бет», *kulak, bilek, ayak, dudak* «ерін» деген дене мүше атауларын көрсеткен [7, 114].

Көптік мағынаны білдіретін негізгі морфологиялық форма *-лар /-lar* қосымшаларының екі тілдегі мағыналары әр алуан, екі тілдегі стильдік семантикалары түрлі-түрлі болып келеді. Қазақ тіліндегі көптік жалғауының көптік мағынамен қатар болжал не мөлшерлеу, ауыспалы, ортақтық, топтау мағыналарын А. Ысқақов атап көрсетіп, субстантивтендіру қызметін де атайды [1, 41]. С. Исаев болса, негізгі көптік мағынасымен қоса 1) ұғымның жалпы мөлшерін, болжамын: *жасы қырықтарда, ертеңдер барып қалар*; 2) абстракті зат есімдерге жалғанып, әртүрлілігін немесе салмақ, мөлшерін білдіреді: *ойлар, сулар*; 3) даралық мәндегі зат атауларына жалғанғанда көпке ортақ екені және топтау ұғымын білдіреді: *әкелер, Абайлар*; 4) заттың көпке ортақтығын білдіреді: *жұмыстарыңды тезірек бітіріңдер* [7, 79] дейді.

Түрік тілінде де көптік жалғауының сөзге үстейтін мағыналарын былайша қысқаша атап өтуге болады: а) өзі жалғанған сөздерге құрметтеу, сыйлау, мағыналарын жамайды: *Kendileri henüz gelmediler* «Өзі әлі келген жоқ»; *Yoklar* «Ол жоқ»; ә) көптік жалғаудың жинақтау мағынасы да кісі немесе ұйымды білдіру, зоология немесе биологиядағы белгілі бір топты белгілеу үшін қолданылады: *Ahmetler* «Ахметтер», *İşadamları Derneği* «Іскерлер ұйымы», *Şoförler Odası* «Жүргізушілер палатасы», *baklagiller* «бұршақтылар», *kemirgenler* «кеміргіштер»; б) түрік тіліндегі көптік жалғау мезгіл білдіретін сөздерге жалғанғанда сол мезгілде үнемі қайталанып отыратын мағына үстейді [4, 185]: *sabahları* «таңғысын», *aқşamları* «кешкісін», *yazları* «жазғытұрым».

3. Коркмаз түрік тілінде көптік жалғау көптік мәнді есімдерге жалғанғанда сол сөздің мағынасын күшейту және әсірелеу үшін қолданылатындығын білдіреді: *aylar* «айлар», *güneşler* «күндер», *yerler* «жерлер», *ateşler* «оттар» [4, 258].

Түрік тіліндегі көптік жалғау келтірілген бұл мысалдардан басқа күнделікті сөйлеу тілінде тілек мәнді сөздерге қосылып, көптік ұғым білдіреді. Мысалы *teşekkürler* «рахмет» сөзі күрделі етістік құрамында жекеше тұлғада болады да (*teşekkür ederim* «рахмет»), жеке өзі қолданылғанда көптік жалғауымен қолданылады. Ал сәлем бергендегі *merhabalar* «сәлеметсіз бе/сәлеметсіңдер ме» сөзі негізінде жекеше тұлғада *merhaba* болып қолданылады, бірақ көпше жалғау қосылған формасы құрмет білдіру немесе сәлемдескен адамдардың көптігін білдіреді. Сол сияқты хаттың аяғында қолданылатын *selamlar, sevgiler* сөздері «таныстарға/бәріне сәлем» немесе «дұғай-дұғай сәлем» деген мағынада қолданылады.

Қазақ тілінде *адамгершілік, қуаныш, күлкі* сияқты абстракт, дерексіз зат атауларына көптік жалғау жалғанбайды. Бұл сөздерге көптік жалғау жалғанған жағдайда басқаша стильдік мағына береді: *күлкілер тиылмады, қуаныштары қойнына сыймады* дегенде бірнеше адам күлді және қуаныш иесі бірнеше адам бар деген түсінік пайда болады.

Түрік тілінде етістіктің шақ және рай категориялары көрсеткіштерінен кейін қолданылатын жіктік жалғаулар арасындағы үшінші жақтың көпше түрі жалғауын (*-lar/-ler*) бұл жерде атап өту керек. Көптік жалғауы түгелдей дерлік шақ және рай категорияларынан кейін үшінші жақ көпше түрінде қолданылады: *geliyorlar* «келе жатыр», *geldiler* «келді», *gelmişler* «келіпті», *gelecekler* «келмекші», *gelirler* «келеді», *gelseler* «келсе», *gelsinler* «келсе». Алайда грамматика кітаптарында атап көрсетілмесе де, ауызекі сөйлеу тілінде жансыз ұғымдармен қолданылатын етістіктердің рай және шақ категорияларындағы көпше түрінің үшінші жағында көптік жалғау қолданылмайды: *kitaplar verildi* «кітаптар берілді», *otobüsler geldi* «автобустар келді».

Сөзжасамдық тәсіл арқылы берілетін көптік ұғым.

Қазақ және түрік тілдерінде сөз түрлендіргіш көптік жалғауынан басқа кейбір сөзжасамдық

қосымшалар да көптік ұғымды білдіреді. Екі тілде бірдей қосымшалар көптік ұғым білдіре алады. Сондай көп мағыналы қосымшалар: *-лық/-лік, -дық/-дік, -тық/-тік; -лік/-лік, -лук/-лік* және *-шылық/-шілік; -сілік/-сілік, -сүлік/-сүлік, -қılık/-қілік, -қүлік/-қүлік*. Бұл қосымшалар арқылы жасалған көптік мәнді сөздер көбінше дерексіз зат есімдер болып табылады. Қазақ тілінде: *ақындық, достық, байлық, жоқшылық, зайырлылық, егіншілік, мемлекетшілік*. Түрік тілінде: *şairlik, dostluk, zenginlik, yokluk, la-yiklik, tarımcılık, devletçilik*. Н.О. Оралбаева *-лық* жұрнағының совет дәуірінде активтеніп, осы жұрнақ арқылы жасалған *авторлық, студенттік, албырттық, қажеттілік* сияқты сөздердің көбейіп кеткендігін атап өтеді [8, 15].

Түрік тілінде жоғарыдағы қосымшалардан басқа ауызекі сөйлеу тілі мен түрік тілінің диалектілерінде көптік ұғым білдіретін *-gil* жұрнағы көрсетіледі. З. Коркмаз бұл жұрнақтың көбінше туыстық атаулары мен дәреже атауларынан кейін жалғанып, сол кісі немесе туыстардың отбасын білдіретін көптік ұғым білдіретіндігін атап көрсетеді [4, 47]: *savcıgil* «прокурорлар», *Kemalgil* «Кемалдар», *halamgil* «тәтемдер», *dedesigil* «аталары». Бұл жұрнақ сөзжасамдық тұрғыдан қарастырылғанымен туыстық атауларда тәуелдік жалғауынан кейін жалғануы жұрнақ екендігіне күмән туғызады. Ботаникалық және зоологиялық көптік ұғым білдіретін терминдерде өзінен кейін көптік жалғауымен қолдануын да ерекше қолданыс ретінде көрсетуге болады: *buğdaygiller* «бидай тұқымдастар», *atgiller* «жылқы тұқымдастар».

Лексикалық тәсіл арқылы берілетін көптік ұғым.

Қазақ тіліндегі кейбір сөздер көптік жалғауынсыз көптік ұғымды білдіреді. Бұл сөздер бір ғана затты емес, сол затты топтап немесе қамтып атайды. Затты жеке-даралап атамай, оның жиынын тобымен атайтын зат есімдер көптік мәнді есімдер деп аталады [1, 141]. Қазақ тіліндегі көптік мәнді есімдердің грамматикалық тұрғыдан бір ерекшеліктері көптік жалғауынсыз қолданылуында. Мысалы, *қар, шаш, шаң* сөздерін алып қарайтын болсақ, жеке тұлғада тұрып көптік мағынаны білдіреді де, көптік жалғауы жалғанбай қолданылады.

Түрік тілінде көптік жалғауынсыз жекеше тұлғадағы зат есімдердің көптік ұғым біл-

діретіндігі бірді-екілі еңбектерде ғана атап өтіледі де, мысал ретінде *şeker* «қант», *buğday* «бидай» сөздерімен құрастырылған сөйлемдер беріледі [9, 51].

Көптік ұғым семантикалық тұрғыдан лексикалық тәсіл арқылы да беріледі. Қазақ тілінде жеке тұлғада тұрып, тікелей лексикалық мағынасы арқылы көптік ұғым білдіретін сөздерді А. Ысқақов төмендегідей түрлерге бөледі [1, 142]:

а) сұйық заттардың атауы: *айран, шай, тұздық*;

ә) газ тектес заттардың атаулары: *азон, бу, түтін, тұман*;

б) уақ, ұнтақ заттардың, ұйысқан заттар мен бытыранды, үгітінді заттардың атаулары: *ұн, шаң, түбіт, шаш, кірпік, алиша*;

в) дерексіз ұғымдарды білдіретін заттардың атаулары: *айла, ақыл, дау, қайғы, қасірет, шындық*;

г) өздігінен табиғи бөлшектенбейтін кесек заттардың атаулары: *алтын, қола, құрыш, шойын*;

ғ) жаратылыс құбылыстарының атаулары: *боран, жаңбыр, қар, жел, қар*.

Бұл топтардағы зат есімдер ешқандай грамматикалық көрсеткішсіз мағыналық тұрғыдан көптік ұғымды білдіреді.

Бұл топқа бұлардан басқа жұп болып келетін *аяқ, көз, құлақ, байпақ, қолғап, сырға* тәрізді сөздерді және *физика, математика, тарих* сияқты ғылым салаларының атауын да [10, 446] қосуға болады.

Түрік тілі де қарастырылған «Оғыз тілдерінің салыстырмалы грамматикасында» лексика-семантикалық жолмен берілетін сан-мөлшер категориясындағы сөздердің топтастырылуында адамның дене мүшесінде орын алған сөздер жеке топ болып қарастырылады: *biyuk* «мұрт», *kulak* «құлақ», *dudak* «ерін», *diş* «тіс», *kaş* «қас» [11, 12].

Лексикалық тәсіл арқылы көптік мәнді білдіретін есімдердің түрік тіліндегі баламалары көптік жалғауын қабылдай береді. Мысалы, қазақ тіліндегі *шаш* сөзі түрік тілінде көптік формада *saç-lar* болып қолданылады: *saçlarını tara* «шашыңды тара», *шай* сөзі де көптік формада *çaylar geldi* «шай келді», *көз* – *gözlerini aç* «көзіңді аш» болып қолданылады. Бұл мысалдарға қосымша ретінде тілек сөздердегі

ұғымдарға да көптік жалғауы жалғана беретіндігін атап өтуге болады. Мысалы, қазақ тілінде *күн, кеш* сөздері *қайырлы күн, қайырлы кеш* деген тілек сөздерде жекеше тұлғада қолданса, түрік тіліндегі тілек сөздерде көпше тұлғада болады: *iyi günler, iyi akşamlar*. Жоғарыда морфологиялық тәсіл арқылы берілетін көптік ұғымда көрсетілген көптік жалғауының тілек мәнді сөздерге қосылып басқаша стильдік мән жамайтындығы атап өтілді.

Қазақ тілінде көптік мәнді есімдер көптік жалғауын қабылдағанда басқа ауыспалы мағынада жұмсалып, қосымша мағыналық ренге ие болады [1, 142]: *аяқтарыңды шешіңдер, көздеріңді ашыңдар* деген кезде *аяқтар* және *көздер* сөздері аяқ пен көздің көптігін емес, аяқ және көз иелерінің көптігін білдіреді. Немесе күнделікті қазақ тілінде «*алтынның қайда?*» деп сұрағанда алтынның көптігі емес, алтыннан жасалған бұйымдардың көптігі мағынасы беріледі.

Синтаксистік тәсіл арқылы берілетін көптік ұғым.

Көптік ұғымның сөз (синтаксистік) тіркестері арқылы берілуі жолы синтаксистік тәсіл деп аталады [1, 40]. Ғалым С. Исаев сан есімдер, сандық мәні бар сөздер, қайталама қос сөздер, т.б. зат атауының алдынан келіп анықтауы арқылы көптік ұғымның берілуін аналитикалық тәсіл деп атайды [2, 78].

Сонымен, зат есімнің алдына есептік сан есімдер мен болжалды сан есімдердің тіркестірілуі арқылы тек қана сан мөлшері емес, заттың көптігі де білдіріледі. Қазақ тілінде: *жүз қой, жиырма қалам, отызға жуық оқушы, он шақты орындық, жүздеген кітап*; түрік тілінде: *yüz koyun, yirmi kalem, otuz yakın öğrenci, on kadar sandalye, yüzlerce kitap*.

Көп, бірнеше, бірталай, көптеген сөздерінің зат есімнен бұрын қолданылуы арқылы ешқандай қосымшасыз көптік ұғым беріледі. Қазақ тілінде: *көп тарақ, бірнеше қағаз, бірталай жұмыс, көптеген мемлекет*; түрік тілінде: *çok tarak, birkaç kağıt, birçok iş, birçok devlet*.

Барлық, бәрі, барша сияқты жалпылауыш есімдіктермен тіркескенде де көптік мағынаны білдіреді [10, 446]: *барлық мектеп – bütün okul, барша жұрт – tüm halk*.

Көптік ұғым білдіретін сөздердің алдына

мөлшерлік сөздер қосылып, өлшемдік мәнді құрылымды құрай алады. Қазақ тілінде: *үш тілім нан, бір жұтым су, екі шымшым тұз*; түрік тілінде: *üç dilim ekmek, bir yudum su, iki fiske tuz*. Тілім, жұтым, шымшым сөздерінен басқа *тонна, центнер, литр, сантиметр, километр* өлшем сөздері де көптік ұғым білдіретін сөздермен нақты өлшем білдіреді: *екі тонна астық, үш литр сүт, бес сантиметр мата*.

Лексика-синтаксистік тәсіл арқылы берілетін көптік ұғым.

Қос сөз тұлғалы зат есімдер көптік ұғым білдіре алады. Бір сөздің қайталануы арқылы жасалатын қайталама қос сөз сол сөздің лексикалық мағынасын өзгертпейді, тек көптік ұғымды білдіреді. Қазақ тілінде: *көше-көше араладым, топ-топ болып жүрдік*. Түрік тілінде: *sokak sokak gezdim, grup grup halinde gezdik*. Бұл жердегі екі тілдегі *көше* мен *топ* сөздері бір көше немесе бір топ емес, көшенің көптігін және бірнеше топ екендігін білдіреді. Қайталама қос сөзден кейін зат есім тіркесе береді де, тіркескен заттың көптігін білдіреді [10, 446]. Мысалы, қазақ тілінде: *қора-қора қой, үйір-үйір жылқы, мая-мая шөп*; түрік тілінде: *çival çival in* «қап-қап ұн», *kazan kazan pilavlar* «қазан-қазан палау».

Лексикалық мағынасы басқа болып келетін қосарлама қос сөздер де жинақтау, топтау ұғымын білдіреді. А. Ысқақов қосарлама сөздерді компоненттері мағыналы (қарама-қарсы, мәндес, ұштас сынарлардан құралған) және компоненттері мағынасыз қосарлама сөздер деп жіктейді [1, 119-120]. Қосарлама сөздердің ішінде жинақтау және топтау мәнді қосарлама сөздер көптік ұғым білдіреді. Қазақ тілінде: *ыдыс-аяқ, азық-түлік, киім-кешек, дос-жар*; түрік тілінде: *kap kacak, giyim kuşam, dost yaren*. Келтірілген мысалдардан байқалғандай, *ыдыс-аяқ* бір ыдыс емес, ыдыстың түр-түрін немесе ыдыстың көптігін білдіреді. Түрік тіліндегі *giyim kuşam* «киім-кешек» бір ғана киім емес, әртүрлі киім немесе киімнің көптігін байқатады. «Оғыз тілдерінің салыстырмалы грамматикасында» да қайталама немесе қосарлама сөздердің болжалды сан немесе топтау білдіретіндігі атап өтіледі [11, 13].

Қорыта келе, қазақ және түрік тілдерінде көптік ұғым сөзжасамдық, морфологиялық, лексикалық, синтаксистік және лексика-синтаксистік тәсілдермен беріледі. Бұл мақалада екі

тілдегі көптік ұғымның тілдік көрсеткіштері, жасалу жолдары және ортақ белгілері қаралды. Екі тілдегі көптік ұғымды семантикалық тұрғыдан нақты, белгісіз, болжалды деп бөлуге болады. Нақты көптік ұғым синтаксистік тәсіл арқылы есептік сан есімдермен жасалады да нақты санды білдіреді: *бес алма – beş elma, үш кітап – üç kitap*. Белгісіз көптік ұғым морфологиялық тәсіл арқылы көптік жалғаумен және лексика-синтаксистік тәсіл арқылы қосарланған, қайталанған сөздермен беріледі: *алмалар – elmalar, кітаптар – kitaplar; ыдыс-аяқ – kap kacak; көше-көше – sokak sokak*. Болжалды көптік ұғым синтаксистік тәсіл арқылы болжалдық сан есімнің тіркесуімен беріледі: *бес шақты алма – beş kadar elma, онға таяу кітап – ona yakın kitap, жүздеген доп – yüzlerce top*.

Түрік тіліндегі көптік ұғым білдіретін сан-мөлшер категориясы грамматикалық категориялар арасында жеке категория ретінде көрсетілгенімен, көптік жалғау жалғыз көрсеткіші ретінде келтірілген. Жоғарыда қазақ тілімен салыстырмалы түрде көрсетілген мысалдар аталмыш категорияның басқа тәсілдерінің түрік тілінің қазіргі функционалды грамматикасында ескерілуі керектігін байқатады.

А. Р. Маемерова

Категория числа и значение множественности в казахском и турецком языках

В данной статье в функционально-сравнительном аспекте рассматриваются категории числа и слова, выражающие значение множественности в казахском и турецком языках. Раскрывается типологическое своеобразие категории числа, в частности, проявления формы множественности в двух родственных языках.

A.R. Mayemerova

Category of number and words, wich express of plurality in the Kazakh and Turkish languages

In this article, in a functional and comparative aspect considered words, wich express of plurality in the Kazakh and Turkish languages. Reveals typological peculiarity of category of number in particular forms of multiplicity in the form or two related languages.

Әдебиеттер

1. *Бісқақов А.* Қазіргі қазақ тілі. Морфология. – Алматы: Ана тілі, 1991. – 384 бет.
2. *Исаев С.* Қазіргі қазақ тіліндегі негізгі грамматикалық ұғымдар. – Павлодар: С. Торайғыров атындағы ПМУ, 2010. – 180 бет.
3. *Ergin Muharrem.* Türk Dil Bilgisi. – İstanbul: Bayrak Basım, 1999. – 406 бет.
4. *Korkmaz Zeynep.* Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi). – Ankara: TDK Yay., 2003. – 1224 бет.
5. *Bilgin Muhittin.* Anlamdan Anlatıma Türkçemiz. – Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2002. – 657 бет.
6. *Щербак А.М.* Формы числа у имен в тюркских языках // Вопросы языкознания. – Москва: Наука, 1970. №3. – С.87-100.
7. *Zeynalov F.* Türk Lehçelerinin Karşılaştırmalı Dilbilgisi. – İstanbul: Cem Yay., 1993. – 416 бет.
8. *Оралбаева Н.О.* Қазіргі қазақ тіліндегі сан есімнің сөзжасам жүйесі. – Алматы: Ғылым, 1988. – 104 бет.
9. *Atabay N., Kutluk İ., Özel S.* Sözcük Türleri. – Ankara: TDK Yay., 1983. – 288 бет.
10. Қазақ грамматикасы. – Астана: «Астана полиграфия», 2002. – 784 бет.
11. Оғуз групу түрк дилләринин мүгајисәли грамматикасы. – Бакы: Елм, 1986. – 134 бет.